

УДК 821.161.2-3.09”18/19І.Франко:140.8:39

БОЙКІВСЬКА ДЕМОНОЛОГІЧНА ПРОЗА У ЗІБРАННІ ТА ОСМИСЛЕННІ ІВАНА ФРАНКА

Світлана ЯГЕЛО

*Інститут народознавства НАН України,
відділ фольклористики,
просп. Свободи, 15, 79000 Львів, Україна*

Присвячено дослідженню збирацької діяльності Івана Франка, зокрема, записуванню демонологічної прози та теоретичному осмисленню прозового матеріалу. Проаналізовано демонологічні наративи в записах ученого. Розглянуто основні мотиви текстів бойківського демонімікону.

Ключові слова: народна поетична творчість, демонологічна проза, демонімікон, мотив, текст.

Усна поетична творчість завжди була одним із найважливіших пізнавальних і творчих джерел українського народу. Фольклор є його духовною спадщиною на різних історичних етапах розвитку. В усній словесності відображено світогляд людей, морально-етичні норми, погляди, естетичні смаки. Саме тому дослідники українського фольклору впродовж століть наполегливо збирали, вивчали усну народну творчість, передаючи майбутнім поколінням все її багатство. Одним із таких дослідників був Іван Франко. У своїй багатогранній народознавчій діяльності він виявляв інтерес до вивчення побуту, матеріальної та духовної культури всього українського народу.

Але особливу увагу приділяв рідному краю – Бойківщині. Ґрунтовне знання бойківської частини Карпат і Прикарпаття, життя і духовної культури цих місцевостей відображено в численних художніх, публіцистичних і наукових працях ученого. Свою діяльність І. Франко спрямував у сферу збирання та систематизації усної народної словесності, зокрема прозового матеріалу.

Один із перших дослідників фольклористичної спадщини вченого М. Возняк зазначав, що праці І. Франка в цій галузі становлять понад третину усього його наукового доробку, навіть не враховуючи величезної збирацької діяльності та впорядкування багатьох фольклорних збірників [4, с. 251].

І. Франко висунув одну з найповніших і науково обґрунтованих класифікацій фольклорної прози. Серед жанрів оповідальної творчості він виділив казки, легенди, новели, фацеції, оповідання міфічні, оповідання про особи, події та місцевості історичні, байки звірячі, притчі і апологи [22, с. 1–3].

Під “оповіданнями мітичними” вчений розумів твори, у яких йдеться мова про фантастичні, незвичайні явища та образи, “що становили або й досі становлять предмет живого вірування люду (чари і чарівники, злі духи і т. и.)” [22, с. 2]. Як прихильник

міграційної теорії, І. Франко наголошував на тому, що “для питомої праслов’янської та праруської дохристиянської мітології в них знайдеться дуже небагато матеріалу; може бути, що якесь зерно такої мітології в них і є...” [21, с. 2]. Проте, свого часу І. Вагилевич вважав, що: “Демонологія бойків вельми багата, повна життя, і хоча в нинішні часи занепадає, однак все ще незмінно сильно відлунується у народному середовищі чи то як бувальщина чи, особливо, як казка. Є вона цілком слов’янською, незіпсованою чужими запозиченнями і нелогічною мішаниною без зв’язку в своїх окремих частинах” [3, с. 126].

Саме до цього жанру можна віднести записи демонологічної прози І. Франка, зроблені на території Бойківщини. Більшу їх частину становлять нарративи про упирів, відьмаків, чорта, домовика. Загалом записів ученого, які б можна класифікувати як “оповідання мітичні” нараховується близько 14 одиниць, хоча сам дослідник у їх систематизації такої дефініції не подав. Ці сюжетні оповіді І. Франко використав у контексті уявлень під заголовком “Міти та вірування” або “Народна мітологія”.

Свою роботу над збиранням народознавчого матеріалу І. Франко розпочав у 70-х роках XIX ст. і намагався залучити до неї щонайбільше студентської молоді та сільської інтелігенції. Результатом цих ранніх ініціаторських спроб було відкриття у 1876 році в часописі “Друг” рубрики “Із уст народу”.

Бойківщину і Лемківщину І. Франко відносив до найцікавіших з народознавчого погляду етнографічних регіонів України. Саме тому за дорученням Наукового товариства імені Шевченка у Львові, а також Товариства австрійської етнографії у Відні протягом 18 серпня – 24 вересня 1904 року дослідник перебував у складі експедиції по західній та центральній частинах Бойківщини. Метою було зібрати якнайбільше антропометричних матеріалів, світлин типів і одягу, предметів матеріальної культури. Крім того, дослідники принагідно записували звичаї та народні вірування. На основі зібраних матеріалів науковець висловив думку, що вірування не завжди відмежовуються від звичаїв, бо звичаї впливають з вірувань.

Наступним кроком у видаванні та дослідженні усної словесності був спеціальний літературно-науковий журнал “Житє і слово” (1894). У перших його випусках І. Франко вмістив надзвичайно цікаві статті та матеріали, присвячені народній творчості. У передмові до рубрики “Із уст народу”, вчений зазначив, що фольклор він друкує “з вибором, налягаючи на поперед усього на матеріали досі найменше зібрані (казки, легенди, анекдоти, місцеві перекази, народні вірування), на мотиви і варіанти, досі незвісні...” [8, с. 140–141]. Видання матеріалів народної творчості в “Житі і слові” дослідник проводив на наукових засадах: подавав варіанти, повну паспортизацію, примітки і пояснення. Серед великої кількості публікацій, значну частину відведено розділу “Міти і вірування”, куди вчений відносив демонологічні нарративи. Це поодинокі розповіді людей про щезника, дідька, домовика, відьму та дику бабу. Оповіді про відьмаків та упирів І. Франко подавав у контексті етнографічних відомостей про спорудження будинків та млинів. Незважаючи на малу кількість зібраних демонологічних оповідей, у них зустрічаємо цікаві пам’ятки народних уявлень і вірувань, цінні релікти народного світогляду, які своїм корінням сягають глибокої давнини. На основі спостережень зі східної частини Бойківщини етнограф Шнайдер на початку XX ст. відзначав, що гірське

населення над Лімницею живе наче в якійсь зачарованій країні, в атмосфері культу надприродних істот, у світі примар, духів, чарів і відьом [25, s. 183].

Наративи бойківського демонімікону тісно пов'язані з повсякденним життям населення. Людина в них найчастіше постає у взаємодії з демонічними істотами. Оповіді переважно сюжетні з такими основними елементами: зав'язка – розвиток дії – розв'язка. Сюжетні колізії відбуваються в одному локусі, яким є приватна власність: хата, дім, ворота.

Зафіксував І. Франко оповіді, які зводяться до двох головних тематичних циклів:

1. Контакткування демона з людиною з ініціативи духа.
2. Контакт демона з людиною з ініціативи людини.

Події у творах обох циклів відбуваються у темну пору доби: “у вечір”, “в хаті був потемок” за умови дії з боку людини. Це пов'язано з вірою в активізацію нечистої сили в цей час. Основним мотивом у першому тематичному циклі є обмін певного предмета, який є власністю чорта, на життя особи. Ситуація зіткнення людини з демоном одноразова, вона закінчується або обдурюванням нечистої сили, або людини. В обох випадках людина залишається живою. Водночас це є темпоральна фінальна формула, яка замикається зі вступною і оформлює оповідання в єдину цілісність: “Від того часу чильдідь сокотитси прясти як нема посвіту вхаті” [11, с. 385].

Другий тематичний цикл сформувався на основі вірувань у домашнього духа. На Бойківщині, згідно з фіксаціями І. Франка, його називали “зносок-біда” або Антипко і можна було одержати, виносивши куряче яйце дев'ять днів під лівою пахвою. Мотив отримання домовика зі зноска поширений і в інших регіонах України, зокрема на Гуцульщині. У народному трактуванні немає чіткого його визначення. Вважають, що це – перше яйце чорної курки або останні маленькі яйця, що несуть кури. Яйце виступає символом життя, народженням нової істоти. У записах дослідника, а також і тепер у живому побутуванні, фігурує сюжет про виношування домовика: “Колись были такі розумні, шо брали яйце, дивить днів яйце носили під пахов і з того яйця вилізло, так як то має вилізти куря, а то вийшло якесь таке, як чортик або пес, або шось такево ...” [6, с. 1]. Отже, на сучасному етапі простежується тяглість традиції народної демонологічної прози на тій самій території, яку досліджував ще у XIX ст. І. Франко.

Типовим для бойківської частини Карпат є образ чорта у вигляді баранчика чи вівці. Саме в цьому полягає специфіка демонічних оповідей аналізованого етнографічного регіону. Це зумовлено особливістю господарської діяльності на цій території.

Як бачимо, навіть частина зібраних та опублікованих матеріалів І. Франка у галузі демонологічної прози дає зрозуміти особливості цієї специфічної форми самопізнання людиною свого місця у навколишньому середовищі і роль надприродних істот у своєму житті.

У 1898 році виходить Етнографічний збірник за редакцією І. Франка, в якому вміщено два ґрунтовні зібрання народних вірувань. Першим з них була розвідка Філарета Колесси “Людові віруваня на Підгірю. В с. Ходовичах Стрийського повіту”. У передмові до неї І. Франко зазначав, що ця збірка є першою спробою “систематичного зводу людових вірувань в одній місцевості. Вона не вичерпає теми навіть для тої місцевості, та проте дає досить ясне понятє про той комплекс вірувань, що живе в душі нашого народа поза обсягом офіційального християнства” [21, с. 76.]. Водночас

дослідник додав вказівки на аналогічні вірування інших народів світу з метою продемонструвати, що, студіюючи такі вірування не можна притримуватися думки про їх автохтонність і оригінальність, а треба звертатися до історичних традицій.

Другою розвідкою були “Людові вірування на Підгір’ю” у записах І. Франка. Ці тексти зібрано переважно в 1880–1882 роках у Нагуєвичах, Дрогобиччині, Коломиї та деяких селах Стрийського повіту. До збірки залучено записи, які зробили й інші збирачі на Бойківщині. “В обох сих збірках зазначено вже всі важніші поля, на яких проявляє себе народня віра” [21, с. 160] – зазначив дослідник. Він закликав, щоб народні вірування, уявлення збирало якнайбільше людей, бо це “доси у нас майже зовсім занедбане, а для науки народовідання безмірно важне поле” [21, с. 160].

Весь зібраний матеріал І. Франко об’єднав у розділи, одним з яких виділив “Народну мітологію”. До нього ввійшла численна кількість народних повір’їв та 7 демонологічних наративів, зокрема про дідька, уособлених страхів, чарівниць та фатальну годину. Порівняно з оповідями, списаними у “Житє і слово”, ці – більш описового характеру, набувають певного локального забарвлення. Там бачимо характерні аспекти бойківського народного побуту, виробничої діяльності, реалії місцевого природного середовища тощо.

Етнографи XIX–XX ст. звертали увагу на велике поширення серед населення Бойківщини уявлень, пов’язаних з віруваннями в людей з надприродними можливостями і надзвичайною силою. Саме такі погляди відбилися у демонологічних оповідях про чарівницю. У збірці вченого представлено два найтиповіші мотиви, характерні для розповідей про цього духа: 1. Чарівниця “зробила на смерть”. 2. Відбирання молока. Ці оповідання виникли на основі вірувань, що пов’язують діяльність таких істот і їх надприродну силу з недоступним для “звичайної” людини знанням таємниць природи. Селяни приділяли багато уваги тому, щоб заручитися добрим ставленням, опікою і допомогою таких осіб.

Прикметними для бойківської демонології є наративи про страхи або “такі місця, що в них страшить”. Тут ідеться про порожні будинки, старі звалища, роздоріжжя, цвинтарі, границі сіл, тобто межові місця, на яких зустрічається нечиста сила в різних уособленнях. Найчастіше – у зооморфному вигляді коня, собаки, барана чи в антропоморфному образі пана. Центральним є мотив залякування та мордування людини: “На дорозі межі Мишки а Більче, що вона попри печери іде, кінь ішов собі аж любо, і щось узяло і перевернуло візок, і мене так побило. Ай вай! То добре що не забило” [21, с. 215]. Саме тому існувала велика кількість заборон і табу, спрямована на те, щоб жити в добрих стосунках з “нечистою силою” та не ходити у заборонених місцях.

Серед наукової спадщини І. Франка значне місце посідають також наукові дослідження в галузі уснопоетичної творчості. За кількістю опублікованих праць і глибиною опрацьовувань, а також багатогранністю фольклористичних інтересів учений посідає провідне місце в українській фольклористиці кінця XIX–початку XX ст.

До таких розвідок належить праця “Сожжение упырѣй в с. Нагуевичах в 1831 г.”, яка була вперше опублікована у 1890 році на сторінках “Киевской старины”. Розповіді про цих істот справили сильне враження на дитячу свідомість І. Франка, що згодом відобразилося у його дослідженні [20, т. 46, с. 565]. Окрім наукових спостережень, важливими є

демонологічні наративи про упирів, вміщені у вивчення цього питання. У таких оповідях трапляються образні характеристики демонічних істот: “сліпий, сивий, а на лиці такий червоний, як кат” [20, т. 46, с. 566]. Сюжетотворчим є мотив допомоги упиря у лікуванні хворого батька. В цьому тексті виявляються надзвичайні здібності демонологічного персонажа: за допомогою нюху він знайшов могилу іншого упиря, який вже після смерті шкодив людям. Важливим є образ носа, адже в традиційній культурі вважається, що ця частина обличчя виступає каналом зв’язку з потойбічним світом [13, с. 435].

Унікальність такого демонологічного наративу полягає в тому, що це поодинокий випадок, де упир допомагає людям. Адже в українському демоніміконі як і в традиційних віруваннях багатьох інших етносів, найнебезпечнішим і найшкідливішим вважався саме упир. На основі зафіксованих народних оповідань про таку демонічну істоту можна судити, що повір’я про неї мали на Бойківщині виразне і з певними своєрідними елементами окреслення. Це не лише “нечистий” покійник, що виходить з могили, а й людина з двома душами, яка чинить зло ще за життя. Небезпечніша вона після смерті, коли одна душа покидає тіло, а з другою вона може виходити з могили, насилати різні стихійні лиха, пошесті, засухи, повені та приносити інші нещастя. Такий мотив є одним із основних в західноукраїнській, а також польській традиції. Він характерний для всіх демонологічних наративів про дворушників – упирів, відьом, вовкулаків [16, с. 29].

Важливим елементом у розвідці І. Франка виступають свідчення очевидців щодо акції населення проти упирів. На Бойківщині вони були спрямовані не лише проти мертвих, але й живих людей, яких вважали упирями.

Отже, цінність цієї розвідки проявляється у способах викладу матеріалу: науковому, хронікально-документальному та фольклорному. Отож, наукові опрацювання та збір І. Франка бойківської демонологічної прози є тим фондом знань про народні вірування, повір’я та уявлення, у якому простежується нашарування елементів різних часів та культурних рівнів. Кожен мотив, тема, образ, як невід’ємна частина усної народної словесності становлять самостійний світ, особливий для українського народу.

1. Андрушко В. Відьми і духи // Літопис Бойківщини. Піврічник, присвячений досліддам історії, культури й побуту бойківського племені. – Філадельфія, 1971. – Ч. 1–2 (20–21). – С. 38–40.
2. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / Під ред. Ю. Гошко. – К.: Наукова думка, 1983.
3. Вагилевич І. Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині. – Львів, 1839.
4. Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К.: Академія наук УРСР, 1955.
5. Гурко І. Бойківські повір’я // Літопис Бойківщини. – Едмонтон, 1970. – Ч. 1–2 (16–17). – С. 26–27.
6. Дей О. Іван Франко – дослідник народної творчості. – К.: Видавництво Академії наук української РСР, 1953.
7. Запис С. Ягело 5. 07. 2008 у с. Лімна Турківського р-ну Львівської обл. від Петренко Тетяни Петрівни, 1959 р. н.
8. Із уст народа / Впор. І. Франко // Житє і слово. Вісник літератури, історії і фольклору / Вид. О. Франко. – Львів, 1894. – Т. 1. – С. 140–477.

9. Из уст народа / Впор. І. Франко // Жите і слово. Вісник літератури, історії і фольклору / Вид. О. Франко. – Львів, 1895. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 45–236.
10. Из уст народа / Впор. І. Франко // Жите і слово. Вісник літератури, історії і фольклору / Вид. О. Франко. – Львів, 1895. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 215–236.
11. Из уст народа / Впор. І. Франко // Жите і слово. Вісник літератури, історії і фольклору / Вид. О. Франко. – Львів, 1895. – Т. 3. – Кн. 3. – С. 369–386.
12. Из уст народа / Впор. І. Франко // Жите і слово. Вісник літератури, історії і фольклору / Вид. О. Франко. – Львів, 1895. – Т. 4. – С. 91.
13. Кабакова Г. Нос // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Глав. ред. С. Толстая. – М.: Международные отношения, 2004. – Т. 3. – С. 435–436.
14. Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини. – К.: Наукова думка, 1978.
15. Колесса Ф. Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах Стрийського повіту. Франко І. [Передмова] // Етнографічний збірник НТШ / За ред. І. Франка. – Львів; 1898. – Т. 5. – С. 76–98.
16. Левскиева Е., Плотникова А. Двоедушники // Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / Глав. ред. С. Толстая. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2. – С. 29–31.
17. Луців Л. Іван Франко. Життя і творчість. – Нью-Йорк–Джерсі – Сіті: Свобода, 1966. – 64 с.
18. Матвійчук М. Роль Івана Франка в розвитку української фольклористики // Народна творчість та етнографія. – К., 2001, № 5–6. – С. 40–57.
19. Народна проза у записках Івана Франка / Зібр. та впорядкував В. Сокіл. – Львів: Афіша, 2006.
20. Франко І. Зібр. творів: У 50 т. – К., 1976–1986.
21. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник НТШ. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218.
22. Франко І. Передмова до збірки “Галицькі народні казки. В Берліні пов. Бродського із уст народа списав Осип Роздольський” // Етнографічний збірник НТШ. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–3.
24. Яніцька-Кишада У. Дивні полонини (про гуцульську демонологію) // Гуцули, бойки, лемки – традиція і сучасність. Матеріали наукової конференції. – Краків, 2008. – Т. 5. – С. 75–92.
25. Schneider J. Wśród mar. – Lud, 1902. – Т. 8. – S. 183–187.

DEMONICAL PROSE OF BOJKIVSCHINA REGION IN COLLECTED WORKS AND ANALYSIS OF IVAN FRANKO

Svitlana YAGELO

*The institute of at national academi of Sciences of Ukraine,
15, Svoboda av., 79000, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to research in the field of devilry prose and theoretic perception of prose materials by I. Franko. The demonical narratives in scientist's notes are analyzed. The main motives of demonical texts are investigated by the author.

Key words: folklore, demonical prose, demonimicon, motive, text, plot.

БОЙКОВСКАЯ ДЕМОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОЗА В СОБРАНИИ И ОСМЫСЛЕНИИ ИВАНА ФРАНКО

Светлана ЯГЕЛО

*Институт народоведения НАН Украины,
отдел фольклористики,
просп. Свободы, 15, 79000, Львов, Украина*

Посвящено исследованию собирательской деятельности Ивана Франко демологической прозы на теоретическом осмыслении прозового материала. Проанализировано демологические нарративы в записи учёного. Рассмотрено основные мотивы текстов бойковского демоникуона.

Ключевые слова: народное поэтическое творчество, демологическая проза, демоникуон, мотив, текст.

*Стаття надійшла до редколегії 15.02.2010
Прийнята до друку 17.02.2010*